

AĞIZ SÖZLÜKLERİ: YÖNTEM VE SORUNLAR -II-

Ali AKAR*

ÖZET

Türkiye Türkçesi ağız sözlüklerinin hazırlanışları sırasında birtakım yöntem hataları bulunmaktadır. Bu sebeple, söz verileri, sözlüklerde, fonetik ve anlambilimsel yönlerden doğru olarak yer almamaktadır. Bunun için, ağız sözlüğü hazırlanırken, betimsellik ve eşzamanlılık, kavram alanları derlenmesi, yazı dilinin imkânlarından yararlanma, bağlam anlamı gibi yeni yöntemlere başvurulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, ağız sözlükleri, sözlükçülük yöntemleri.

DIALECT DICTIONARIES:METHOD AND PROBLEMS-II-

ABSTRACT

There are many methodological mistakes committed while preparing Turkey's Turkish Dialect dictionaries. This results in the presence of words having phonetic and semantic defects in these dictionaries. Hence, while preparing a dialect dictionary, new methods such as description and synchronism compiling concept areas, making use of written language, and contextual meaning should be employed.

Key Words: Turkey's Turkish Dialect, Methods for dictionary preparation.

* Doç. Dr, Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Muğla / TÜRKİYE. akar@mu.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

0. GİRİŞ

“Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar I” adlı yazımızda (Akar, 2009) Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili şimdiye kadar yapılmış sözlükleri gruplandırmış ve bunlardaki yöntem sorunları üzerinde durmuştuk.

Bu yazıda ise ağız sözlüğü hazırlanırken başvurulacak yöntemler ve göz önünde bulundurulması gereken diğer hususlar ele alınacaktır.

Dilin genel sözlükleri yanında terim sözlükleri, çok dilli sözlükler, okul sözlükleri, ağız sözlükleri, argo sözlükleri, yazar ve metin merkezli sözlükler, alıntı sözlükleri vb. gibi alt alan sözlükleri de bulunmaktadır (Aksan, 1990 : 76). Bu sözlükler, yazı dilinin söz hazinesini beslemeleri bakımından büyük değer taşırlar.

Bunlar içerisinde ağız sözlükleri ayrı bir yere sahiptir. Bu sözlükler, belli bir bölgede konuşulan ağızlardan yapılan metin yahut söz derlemeleri esas alınarak hazırlanan eşzamanlı sözlüklerdir. Dildeki gelişme, değişme ve yeni kavram alanı oluşumu, ağızlarda yazı diline göre daha hızlı gerçekleşir. Yazı dili, durgun (statik) ve kolay kolay değişmez bir yapıya sahipken, ağızlar değişken ve canlıdır. Bu münasebetle yazı dili, ağızların bu canlı söz varlıklarından beslenerek zenginleşir. Nitekim Dil devrimi sırasında halk ağızlarından yapılan derlemeler, hem eski sözcüklerin yerini tutmada hem de yeni kavram alanları oluşturmada çok önemli işlevler görmüştür. Bu sözlerin bir bölümü bugün yazı dilimizde yaygın olarak kullanılmaktadır (Buran 2004 : 80).

Kavram ve dil alanı olarak ağızlarla karıştırılan konuşma dili de yazı dilini zenginleştiren önemli kaynaklardan birisidir. Konuşma dili, çeşitli söyleniş özellikleriyle yazı dilinden farklı ve sese dayalı bir dildir (Korkmaz 1992 : 103). Bu dil, ağızları da kapsayan daha büyük bir dil alanıdır. Fakat konuşma dilini ağız sayamayız. Çünkü konuşma dili, ölçünlü dilin şahıslara göre farklı telaffuzundan ibarettir. Oysa ağız, belli bir bölgede, yazı dilinden farklı ses ve yapı özelliklerine sahip olan bir dildir. Saussure'nin dil/söz karşıtlığı ilkesinde vurguladığı gibi dilin esası “söz” (“parola”)e dayalıdır. Bunun için “söz” (bu bağlamda “konuşma dili”), dilin gelişme ve değişme seyrinin yazı diline göre daha iyi olarak takip edilebildiği alandır (Saussure, 1998 : 48). Bu yönüyle konuşma dili, ağızlar ile yazı dili arasında, “ses” olarak ağızlara, “biçim” olarak da yazı diline daha yakın duran bir dildir. Bu sebeple, konuşma dilinde üretilmiş fakat

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

yazı dilinde yer almayan göstergeleri¹ de ağızlar çerçevesinde ele almak lazımdır.

Ağızlara ait söz verileri yanında konuşma diliyle ilgili olanların da derlenerek yazı dili sözlüklerine geçirilmesi, yazı dilinin sürekli canlı, dinamik kalmasını sağlayacaktır.

1. AĞIZ SÖZLÜĞÜ HAZIRLAMA YÖNTEMLERİ

Daha önceki yazımızda (Akar, 2009) Türkiye’de hazırlanmış olan ağız sözlüklerini “Metinden bağımsız sözlükler”, “Yarı tanıklı sözlükler”, “Seçme sözlere dayalı tanıklı sözlükler” olarak üç gruba ayırmış; bunların her birinin kendi içinde bir değer taşımakla ve bir boşluğu doldurmakla birlikte modern sözlükçülük açısından çeşitli eksiklikleri de bulunduğunu belirtmiştik.

Bilimsel bir ağız sözlüğü nasıl hazırlanır? Ağız sahasındaki bütün dil verileri fonetik, morfolojik ve semantik bakımlardan eksiksiz olarak hangi yöntemlerle elde edilebilir? Bu yazıda şimdiye dek alanda yaptığımız derlemelerden ve kuramsal çalışmalardan hareketle işte bu sorulara cevap arayacak ve ideal bir ağız sözlüğünün nasıl hazırlanacağı ele alınacaktır.

1.1. Betimsellik ve Eşzamanlılık

Sözlükler, hazırlanmış olduğu dilin “bütün” söz varlığını ihtiva eden eserlerdir. Bu bakımdan, sözlükler, betimsel (tasvirî = descriptive) bir yöntemle hazırlanır; kökenine, yapısına ve görevine bakılmaksızın bütün sözlere yer verilir.

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili yayımlanan sözlükler genellikle “seçme sözler”e dayalı olarak hazırlandığı için bu önemli yöntem tam olarak uygulanmıştır denemez.

Ağız sözlükleri sözcüğü, ağızdaki şekli ve anlamıyla eşzamanlı olarak göstermelidir. Ağızlarda yer alan sözlerin büyük bir bölümü dilin tarihî dönemlerinde oluşmuş ses ve yapı özelliklerini de taşımaktadır. Bu yüzden sözcüğün, eşzamanlı - artzamanlı anlam ayırımı yapıldıktan sonra artzamanlılık bir tarafa bırakılarak metin bağlamındaki anlamı verilmelidir. Sözcük, yalnızca artzamanlı sözlüklerde değil, eşzamanlı yazı dili sözlüğünde de yer alabilir. Örneğin *sarmak* fiilinin Türkiye Türkçesi ağızlarında a) köpek

¹ Bununla ilgili olarak ilk akla gelecek örnek *kafa* kelimesidir. Bilgisayarın hark diskine konuşma dilinde *kafa* denilmektedir. Sözcük bu anlamıyla yazı dilinde ve ağızlarda yoktur. Fakat konuşma dili, bilgisayarın bu birimine *kafanın* zihnî meleke merkezi olması anlamından hareketle bu adı vermiştir. Dolayısıyla sözcüğün bu anlamı konuşma dili ile ağızlar arasındaki temel farklılığı ortaya koyması bakımından mühimdir.

havlamak, saldırmak. b) değnekle, sopayla dövmek. c) değirmen arklarındaki suyu tahtalarla öbür yana geçirmek. ç) yüklemek. d) tırmanmak (DS, X : 3547) olmak üzere beş ayrı anlamı tespit edilmiştir. Diğer taraftan bu fiil *sarmak* şekliyle *Divanü Lügati't-Türk*'te de yer almakta ve "bir şeyi süzmek, ayırmak; olgun hale getirmek; kızmak, çıkışmak, sert söz söylemek" anlamlarına gelmektedir (Atalay, 1939 : 38). Aynı fiile Türkiye Türkçesinin yazı dilinde de 16 farklı anlamda yer rastlamaktayız (Akalin, 2005 : 1706). Ağız sözlükçüsü bu fiili anlamlandırırken, eşzamanlılık ve betimleyicilik ilkesine uygun olarak *Divan*'da ve yazı dilindeki anlamlarını bir tarafa bırakarak metindeki bağlam anlamını vermelidir.

1.2. Metinlerle Sınırlı Olmama

Metinlerden hareketle oluşturulacak sözlükleri, araştırılan bölgenin ağız sözlüğü değil, derleme metninin sözlüğü olarak değerlendirmek gerekir.

Ağız sözlüğü, bir derleme metninin parçası değil, başlı başına bağımsız bir çalışmadır. Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında genellikle "seçme sözlere dayalı tanıklı sözlükler" hazırlanmaktadır. Bu sözlüklerde gerek maddebaşı verilerinin seçimi, gerekse bunların açıklamaları, araştırmacının bakış açısı ve sözcükle ilgili oluşan anlam algısıyla sınırlıdır. Bu yüzden göstergenin, sözlükte yer alması göreceli hâle gelmekte ve sözlüğün kavram alanı² sözlükçünün anlam algısı tasarrufuyla sınırlanmaktadır.

Sözlüklerdeki bu sınırlılığı aşmak için iki aşamalı çalışma yapmak gerekir. Bunun için önce metindeki sözlük verileri tespit edilmeli, daha sonra bunlar metin dışı derlemeler sonucu elde edilecek diğer söz verileriyle karşılaştırılmalı ve nihayet bunlar sözlük planı çerçevesinde işlenip birleştirilmelidir.

1.3. Kavram Alanları Derlemesi

Dilbilimde kavram alanı, her türlü varlık, nesne ve durumun dil dünyasındaki gösterge karşılığıdır. Kavram alanı ile ilgili ilk çalışmayı Alman dilbilimci Jost Trier yapmıştır. Trier, *kavram alanının* (Alm. *Begriffeld*) tıpkı mozaik parçaları gibi birbirlerini çevreleyen parçacıklarından oluştuğunu ileri sürmüştür. (Aksan, 1971 : 253). İnsanın kavramları algılaması ve bunları adlandırmada takip ettiği zihinsel süreç, dilde yeni söz yapma mantığının tekil olarak işlemediğini göstermiştir. İnsan beyni yeni söz oluşturmak için aynı

²*Kavram* (Alm. *Begriff*, İng. *concept*, *notion*) "Nesnelerin, durumların, hareketlerin ve tasavvurların dildeki ifadesi" olarak dilbilimdeki anlaşılmalıdır. Bk. Korkmaz 1992 : 99, Vardar 2002 : 132

kavram alanındaki göstergelerden yararlanmaktadır. Böylece sözcüğün hem ses ve çağrışımı hem de anlam bütünlüğü bu dil mantığı çerçevesinde oluşturulmaktadır.

Bu yüzden ağız sözlüğü hazırlanırken de kavram alanı göz önünde bulundurulmalıdır. Buna göre, örneğin, hayvancılık ile ilgili adların derlenmesi sırasında söz konusu kavram alanının verileri öncelikli olarak derlenmelidir. Örneğin *hayvan* kavram alanında derleme yapılırken *keçi*, *koyun*, *sığır* başlıkları ayrı ayrı ele alınmalıdır. *keçi* ile ilgili sözler derlendikten sonra *koyun* ve *sığır* ile ilgili kavram alanlarının derlenmesine geçilmelidir.

Türkiye’de şimdiye kadar hazırlanan ağız sözlüklerinde, araştırmacıların bu konuları göz ardı etmeleri, zaman ve mekân sınırlılığı ve kaynak kişi yetersizliği gibi sebeplerle kavram alanları derlemesi yapılmamıştır. Bu yüzden kaynak kişilere genellikle halk edebiyatı malzemeleri (masal, efsane, hikâye) hayat hikâyesi, gündelik olaylar anlatılmaktadır. Bu da metinlerin belli kavram alanlarıyla sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Bu münasebetle, metin derlemesi sırasında kavram alanı listelemesi yapılmalı ve öncelikle hayvan (*büyük baş*, *küçük baş*, *kümes*, *kuş*, *balık*...), böcekler, bitkiler (*ağaçlar*, *ziraat bitkileri*, *otlar*...), iklim, mevsim, hastalık, metafizik, düğün, ölüm, askerlik... gibi kavram alanlarının ayrı ayrı derlemesi yapılmalıdır. Kaynak kişiye bir dil alanı ile ilgili sorulan soruların cevabı alınmadan diğer alana geçilmemelidir.

1.4. Yazı Dilinin İmkânlarından Yararlanma

Derleme süresi ve süreci ne kadar uzun olursa olsun, yine de derlen(e)meyen sözcükler olmaktadır. Oysa sözlük, bir dilin kullanılan ve daha önemlisi var olup da fazla kullanılmayan bütün sözcüklerini içermelidir. Bu yüzden, ağızlardan derlenen sözlük malzemesinin, yazı dilinin sözlüğü ile karşılaştırılması gerekir. Çünkü bu sözlük, ağızlarda ve konuşma dilinde fazla kullanılmayan söz verilerini de kapsamaktadır. Derleyici, kaynak kişiye yazı dili sözlüğündeki seçme maddebaşlarını hatırlatarak, kaynak kişinin söz dağarcığında olup da bağlam gereği söylemediği başka sözlük verilerini elde edebilir.

1.5. Bağlam Anlamı

Derleme metinlerindeki sözcüklerin tümü bağlam içerisinde gözden geçirilmeli, gerekirse önce cümle bağlamında bir dizin yapılmalıdır. Metinlerdeki sözcüklerin çoğu Türkiye Türkçesi ağızlarının genel söz verilerinin yer aldığı *Derleme Sözlüğü*’nde de bulunabilir. Bu sözlük, doğal olarak sözcüklerin genel anlamlarını vermektedir. Derleme bölgesindeki sözlük verilerinin bir bölümü bu sözlükte bulunmayabilir yahut farklı anlamda kullanılıyor olabilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Bu yüzden, hazırlanacak ağız sözlüğünde, sözcüğün, diğer ağızlarda da yer alan genel anlam/lar/ı değil, derlenen metindeki geçerli olan bağlam anlamı verilmelidir. Böylece hem sözcüğün gerçek anlamı ortaya konulacak hem de aynı göstergenin farklı ağız bölgelerindeki anlam değişiklikleri tespit edilmesi sağlanacaktır.

1.6. Metin Çeşitliliği

Derleme çalışmalarında başta zaman olmak üzere diğer imkânların kısıtlılığından dolayı, derleyici yeterince malzeme toplayamamaktadır. Bir yöreden ne kadar fazla derleme yapılırsa o kadar zengin sözlük verileri elde edilir. Bu bakımdan söz eksikliğini gidermek ve bunu çeşitlendirmek için sahadan daha önce derlenmiş halk edebiyatı ve dil metinlerine de başvurulmalıdır. Böylece fazla ve zengin söz dağarcığına ulaşılmış olacaktır.

1.7. Görsel Unsurların Kullanımı

Ağızlardaki sözlüksel zenginliklerinin biri de bitki ve hayvan isimleridir. Bunların birçoğunun ismi yöresel olup ağızdan ağıza değişebilmektedir. Kaynak kişiler, bunları kendi ağız bölgelerindeki adlarıyla söylediği için derleyici bunları anlamakta ve anlamlandırmakta güçlük çekmektedir. Derleyici, bu problemi resim-dil göstergesi eşleştirmesi yoluyla aşabilir. Bunun için yanında bu bitki ve hayvanların resimlerini içeren atlaslarla derleme sahaya çıkmalı, kaynak kişiye atlastaki resimleri göstererek ağız bölgesinde bunlara verilen adı tespit etmelidir. Bu yöntem, yalnızca hayvan ve bitki isimleri yanında, diğer nesne, araç-gereç ve kavramlar için de uygulanabilir.

1.8. Temel Sözcükler Listesi

Kavram alanları ile ilgili veri elde etmenin bir diğer yolu da temel sözcükler listesidir. Dildeki temel sözcükler listesinin genişletilmiş biçimi kaynak kişilere sorulmalıdır. Bu liste bir yönüyle folklorcuların hazırladıkları sorular listesine benzese de sözcük sayısı olarak ondan çok daha fazladır. Bu yolla, dildeki kavram alanları ile ilgili temel sözler tespit edilir. Bunların başlıcaları: doğum, düğün, ölüm, mevsim, hayvan adları, bitki adları, hastalık adları, yağış adları, temel fiiller ve bunların eşanlamlıları, metafizik olgu ve fiilleri... olabilir.

1.9. Yeni Sözcükler ve Bunların Kullanılışı

Yeni sözcüklere verilen anlamlar ve bunların fonetik değişimleri dilde önemli bir yer işgal eder. Bu sözlerin büyük bölümü ağızlara yansır ve bunlar ağızlarda türlü sesletim (telaffuz) ve anlamlandırma biçimleriyle karşımıza çıkar. Bunlar, ağızlardaki

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

önemli söz katmanlarından biridir. Yeni sözcüklerin büyük bir bölümü ağızlarda Türkçenin fonetik sistemine uyarlanmakta, bir bölümü de güzel adlandırma yoluyla değiştirilmektedir. İtalyanca *ballamezze* (“kara ve deniz savaşlarında kullanılan orta çapta uzun menzilli top”) sözcüğünün *balyemez*’e, Fransızca *subbassement* (“Yapının sağlam temel oluşturmak için belli yükseklikteki tabanı”) *su basmanı*’na dönüştürülmesi bunun en güzel örneklerini teşkil ederler. Derleme bölgesinde iletişim araçlarının kullanılıp kullanılmaması ve şehre uzaklığına göre değişen bu durum, sözlük çalışmaları bakımından büyük önem taşımaktadır. Çünkü sözcüklerin, hecelerin Türkçe fonetiğe uydurulması, yalnızca sözlüksel veri değil aynı zamanda ses değişmesi yönüyle grameri de ilgilendirmektedir. Ağızlardaki bu değişme örneklerin incelenerek bu kuralların ortaya konulması Türkçenin ses ve anlam yapısı bakımından temel eğilimlerinin tespitini de sağlayacaktır.

Ayrıca, yazı dilinden alınan ve fonetik yapısı değiştirilmiş sözcüklerin yazı dilindeki orijinal biçimleri köşeli ayraç içinde gösterilmelidir.

1.10.Özel İsimler

Ağız sözlüklerinde Türk adbilimi bakımından büyük önem taşıyan özel isimler ve muhit isimlerine yer verilmemektedir. Oysa ağızlarda Türkçe olmayan şahıs isimleri Türk fonetiğine uydurularak farklı bir telaffuzla söylenmektedir (*Ayşe* > *Anşa*, *Eşe*; *Fatma* > *Fadime*, *Fadik*, *Fatoş*; *Raziye* > *Iraz*; *Abdullah* > *Apul*, *Abdulla*; *İsa* > *Ese*, *İlyas* > *Ellez*; > *Mustafa* > *Mısdafa*, *Mısdava*; *Hüseyin* > *Üseyin*, *Üsüyün* ...). Bunların yanında Türkçe kökenli farklı şahıs isimleri ve lakaplar da kullanılmaktadır.

Şahıs adları yanında belki toponominin çalışmanın konusu olabilecek muhit isimleri de sözlükte yer almalıdır. Bu isimler, Türkçede iğretileme, benzetme, deyim aktarması gibi anlambilim imkânlarının nasıl kullanıldığının görülmesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Bunların ağız sözlüklerinde “özel adlar sözlüğü”, “yer adları sözlüğü” bölümleriyle yer alması Türk adbilimine büyük katkılar sağlayacaktır.

1.11.Söz Tabanlarındaki Fonetik Ölçünlülük

Ağız sözlüklerinde söz tabanlarının madde başı olarak kullanılmasıyla ilgili kuralsızlıklar bulunmaktadır. Bunların önemli bir bölümü bilimsel ölçülerin kullanılmadığı amatör derlemeciler tarafından yapılmış sözlüklerde yer almaktadır. Sözgelimi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

maddebaşlarında sözcüğün çekimli biçimi yer almaktadır. Bir kısım akademik çalışmada da buna rastlanmaktadır (Akar, 2009 : 8). Söz tabanlarının ses yapısı ağızlarda sıkça değiştiğinden, bunların metinde geçen biçimi ile orijinal biçimi yan yana verilerek sözcüğün fonetik değişikliği işaretlenmelidir. Örneğin *yımīta* şeklinde telaffuz edilen kelime şöyle gösterilmelidir: *yımīta* [<yumurta] “yumurta”.

1.12. Ekler Dizini

Ağız sözlüklerinde eksik olan bölümlerden birisi de ekler dizidir. Her ne kadar, ağızlar ile yazı dili arasındaki en az değişkenlik gösteren alan morfoloji olsa da buna rağmen, ağızlarda yazı dilinden farklı ekler rastlanmakta yahut eklerin farklı görevler üstlendiği görülmektedir. Bu bakımdan, ayrıntılı ve sistematik bir ekler dizini, ağız bölgesinin söz yapma ve işletme düzeneğini gösterecektir.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Şükrü Haluk ve diğ. (2005), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara
- AKAR, Ali, (2009), “Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar I”, *Turkish Studies - Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2009, Sayı 17, s. 1-11
- AKSAN, Doğan, (1971), “Kelimebilimi ve Anlambilimi Ölçülerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eskiliğini Saptama Yolları, I : Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *TDAY Belleten 1971*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- AKSAN, Doğan, (1990), *Her Yönüyle Dil*, (3. Cilt), Türk Dil Kurumu Yayınları: 439-3, Ankara
- BURAN, Ahmet, (2004), “Konuşma Dili – Yazı Dili İlişkileri ve Cumhuriyet Devrinde Yazı Dilinin Ağızlardan Aldığı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- Derleme Sözlüğü* [DS], Türk Dil Kurumu Yayınları: 211, Ankara, 1968-1982
- Divânü Lügati't-Tercümesi* I-IV (1930-1941), (Çeviren: Besim Atalay), Ankara
- KORKMAZ, Zeynep, (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- SAUSSURE, Ferdinand de, (1998), *Genel Dilbilim Dersleri*, (Çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul
VARDAR, Berke, (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*